

## หัวเมืองเขมรป่าดงกับอันนัม - สยามยุทธ์ ค.ศ.1833 – 1846<sup>1</sup>

### Huamuang Khamen Padong and Annamese – Siamese War in 1833 – 1846

ปฏิมากรณ์ มาดี<sup>2</sup>, ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์<sup>3</sup>, ณัฐหทัย มานาดี<sup>4</sup>  
Patimakorn Madee<sup>2</sup>, Dararat Mattariganond<sup>3</sup>, Nathatai Manadee<sup>4</sup>

Received: March 9, 2025

Revised: August 21, 2025

Accepted: August 26, 2025

#### บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาหัวเมืองเขมรป่าดงกับอันนัม - สยามยุทธ์ ในช่วง ค.ศ.1833 – 1846 โดยใช้วิธีการศึกษาทางประวัติศาสตร์ เน้นศึกษาจากเอกสารชั้นต้นประเภท ใบบอก จดหมายเหตุ รายงานการเดินทัพ ฯลฯ ของไทย เขมร เวียดนาม และเอกสารประเภทงานวิจัย วิทยานิพนธ์ ฯลฯ มาประกอบ ผลการศึกษาพบว่า หัวเมืองเขมรป่าดงกับอันนัม - สยามยุทธ์ ค.ศ.1833 – 1846 มีความเกี่ยวข้องกับการเป็นกำลังพลสำคัญในการรบทางบกให้กับกองทัพของสยาม โดยเฉพาะการรบในปี ค.ศ.1840 – 1841 และ ค.ศ.1845 หัวเมืองเขมรป่าดงเป็นกำลังพลหลักในการรบ รักษาค่าย ลาดตระเวนสืบข่าวในพื้นที่เขมรและญวน รวมถึงการใช้กำลังพลช้างในการรบจนได้รับชัยชนะในสงคราม และยังเป็นพื้นที่รองรับครัวที่ถูกกวาดต้อนอีกด้วย ปัจจัยที่ทำให้หัวเมืองเขมรป่าดงมีความสำคัญในการสงครามนี้ ได้แก่ 1. สภาพภูมิศาสตร์ที่มีอาณาเขตติดกับเมืองเขมร 2. ทรัพยากรธรรมชาติที่มีทั้งกำลังคนและช้าง 3. ภาษา วัฒนธรรม และความสัมพันธ์ของผู้นำหัวเมืองเขมรป่าดง มีข้อเสนอแนะคือควรมีการศึกษาเพิ่มเติมเกี่ยวกับหัวเมืองลาวตะวันออกกับอันนัม - สยามยุทธ์และรวมถึงการใช้ช้างกับการสงครามในลุ่มน้ำโขง เพื่อให้การศึกษามีความสมบูรณ์และรอบด้านมากขึ้น

**คำสำคัญ:** หัวเมืองเขมรป่าดง, อันนัม - สยามยุทธ์, การสงครามในลุ่มน้ำโขง

#### Abstract

This study aims to explore the role of Huamuang Khamen Padong and the Annamese-Siamese War during 1833 – 1846 with historical research methods. The study employs primary documents such as royal commands, historical records, and military campaign reports from Thailand, Cambodia, and Vietnam, supplemented with data from research papers and dissertations. The findings indicate that Huamuang Khamen Padong was integral to providing military support on land for the Siamese army, particularly during the conflicts of 1840 –1841 and 1845. Huamuang Khamen Padong played critical roles in combat, camp defense, patrol, and intelligence operations within Khmer and Vietnamese territories. Additionally, the use of elephants as a military resource

<sup>1</sup> บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ระดับบัณฑิตศึกษาเรื่อง “อีสานกับการสงครามในลุ่มน้ำโขง พ.ศ.2369 – 2389” สาขาวิชานิติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

<sup>2</sup> นักศึกษาระดับบัณฑิตศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น (Graduate Student, Faculty of Humanities and Social Sciences, Khon Kaen University) Email: Patimakorn\_m@kku.ac.th

<sup>3</sup> รองศาสตราจารย์ ดร. คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น (Associate Professor Dr., Faculty of Humanities and Social Sciences, Khon Kaen University) Email: darmaat@kku.ac.th

<sup>4</sup> อาจารย์ ดร. คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น (Lecturer Dr., Faculty of Humanities and Social Sciences, Khon Kaen University) Email: nathama@kku.ac.th

significantly contributed to the victories in these wars, and these areas also served as logistical bases for displaced troops. The significance of Huamuang Khamen Padong in this conflict stemmed from several factors: 1. geographical proximity to Cambodia, 2. natural resources including manpower and elephants, and 3. the language, culture, and relationships of the leaders of these frontier towns. Recommendations for further study include examining the role of the eastern Lao towns in the Annamese-Siamese War and the utilization of elephants in warfare along the Mekong River to provide a more comprehensive and multifaceted understanding of the regional conflicts.

**Keywords:** Huamuang Khamen Padong, Annamese – Siamese War, Warfare in the Greater Mekong Subregion

## บทนำ

“หัวเมืองเขมรป่าดง” จากเอกสารสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หมายถึงพื้นที่บริเวณเมืองสุรินทร์ สังขะ ขุขันธ์ ศรีสะเกษและเดชอุดม (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, 2394) ตั้งอยู่ในแองโกราชบริเวณลุ่มน้ำมูล-ชีตอนล่าง มีอาณาเขตที่ติดกับเส้นทางต่าง ๆ ในเทือกเขาพนมดงเร็กไปสู่กัมพูชา (ธิดา สาระยา, 2546 น.19 - 20) เหตุผลที่พื้นที่และผู้คนในบริเวณนี้ถูกเรียกว่า “เขมรป่าดง” ธวัช ปุณโณทก (2542 น.560-568) ได้อธิบายว่า เนื่องจากชนพื้นเมืองส่วนใหญ่ที่อยู่บริเวณนี้ไม่ใช่เขมรกัมพูชาและมีความแตกต่างทางด้านภาษาซึ่งก็คือพวกกูย (หรือส่วย ที่ทำหน้าที่ส่งส่วยให้แก่ราชสำนัก) อย่างไรก็ตามหัวเมืองเขมรป่าดงในพื้นที่ดังกล่าวพบว่ามีทั้งกลุ่มชาติพันธุ์กูย เขมร และมีส่วนที่อพยพเข้ามาภายหลังในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (สุทัศน์ กองทรัพย์, 2536 น.21) ส่วนผู้คนในบริเวณนี้จากหลักฐานทางโบราณคดีพบว่ามีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับอารยธรรมเขมรและจากหลักฐานเขมรในพงศาวดารเมืองละแวก จ.ศ.1158 (ค.ศ.1796) ตรงกับสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (รัชกาลที่ 1) ยังพบความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าเมืองเขมรได้มีลี้ภัยสงครามอยู่ในบริเวณเมืองเขมรป่าดง และได้มีสัมพันธ์อันดีกับเจ้าเมืองกวย (สันนิษฐานว่าเป็นกลุ่มกูย) และกลุ่มนี้ได้ช่วยเหลือส่งกองทัพและเกณฑ์ผู้คนไปตีเมืองคืนได้สำเร็จ (กรมศิลปากร, 2549ก น.58) จึงน่าจะเห็นว่าหัวเมืองเขมรป่าดงมีความสำคัญและสัมพันธ์กับเมืองเขมรจึงเป็นที่น่าสนใจว่าในช่วงที่สยามเกิดการสงคราม “อันนัม-สยามยุทธ์” หัวเมืองเขมรป่าดงมีความสำคัญอย่างไร

อันนัม – สยามยุทธ์ หมายถึงการสงครามระหว่างสยามกับญวน (เวียดนาม) ที่เกิดขึ้นในช่วง ค.ศ.1833 – 1846 รวมเวลาทั้งหมด 13 ปี ตรงกับสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (ค.ศ.1824 - 1851) ของสยาม ส่วนเวียดนาม ตรงกับสมัยพระเจ้ามินห์หม่าง (ค.ศ.1820 - 1841) และพระเจ้าเทียวตรี (ค.ศ.1841-1847) สำหรับเขมรตรงกับสมัยสมเด็จพระอุทัยราชาธิราชรามาริบัติ (ค.ศ.1806-1834) และสมเด็จพระหริรัถย์รามาริบัติ (ค.ศ.1840-1860) สำหรับพื้นที่การสงครามส่วนใหญ่อยู่ในบริเวณประเทศกัมพูชาปัจจุบันคือ พื้นที่ตอนเหนือของโตนเลสาบบริเวณเมืองเสียมราฐ ซีแครง กำพงสวาย กำพงธม สโตงและมโนไพร ส่วนพื้นที่ตอนล่างของโตนเลสาบคือพื้นที่บริเวณเมืองพระตะบอง โพธิสัตว์ อุดงฤชัย พนมเปญ บาพนม กำปอด บันทายมาศ และบริเวณพื้นที่ ฮาเตียน โจฎก แสตก (อยู่ในเวียดนามปัจจุบัน) ซึ่งจะเห็นได้ว่าพื้นที่การสงครามส่วนใหญ่อยู่ในเขมร ผลของการสงครามสยามชนะทางบก 2 ครั้ง (ในพื้นที่ของเขมร) แพ้ทางเรือ 2 ครั้ง (ในพื้นที่ของเขมรและญวนอย่างละครึ่ง) (วีรนนท์ วารวิชนนท์, 2513 น.91-161) จึงเป็นที่น่าสนใจว่าหัวเมืองเขมรป่าดงมีความเกี่ยวพันอย่างไรกับการสงคราม “อันนัม – สยามยุทธ์” (ค.ศ.1833 – 1846)

จากการทบทวนวรรณกรรมแบ่งได้เป็น 2 ส่วน คือ 1. งานศึกษาหัวเมืองเขมรป่าดง พบว่างานส่วนใหญ่เน้นศึกษาเรื่องประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ของเขมรป่าดง เช่น Seidenfaden (1952) Mikusol (1984) ประจวบ จันทรหมีน (2556) เป็นต้น 2. งานศึกษาเกี่ยวกับอันนัม – สยามยุทธ์ พบว่ามี 3 กลุ่มคือ 1. งานศึกษาประวัติศาสตร์อันนัม-สยามยุทธ์คือ งานบุกเบิกของวีรนนท์ วารวิชนนท์ (2513) ศานติ ภัคดีคำ (2554) เป็นต้น 2. งานศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างสยาม ญวนและเขมร ดังเช่น ถนอม อานามวัฒน์ (2514) ธิดา สาระยา (2533) สุเจน กรรพฤทธิ์ (2560)

Dang (2003) Duong (2006) และ Duong (2008) ฯลฯ 3. งานศึกษาประวัติศาสตร์นิพนธ์การสงครามอันนัม-สยามยุทธ์ เช่น ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์ (2550) มรกตวงศ์ ภูมิพลับ (2556) ศานติ ภัคดีคำ (2550) เป็นต้น

จากข้างต้นบทความนี้จึงต้องการบุกเบิกการศึกษาหัวเมืองเขมรป่าดงว่ามีความสำคัญอย่างไรกับการสงครามอันนัม - สยามยุทธ์ ในช่วง ค.ศ.1833 - 1846 อันจะทำให้การศึกษาการสงครามครั้งนี้มีความลุ่มลึกและสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น

### วัตถุประสงค์

เพื่อศึกษาความสำคัญของหัวเมืองเขมรป่าดงกับอันนัม - สยามยุทธ์ ค.ศ.1833 - 1846

### ทบทวนวรรณกรรม

**งานศึกษาหัวเมืองเขมรป่าดง** แบ่งได้เป็น 2 ประเด็นคือ (1) กลุ่มที่เน้นศึกษาประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ งานเรื่อง The Kui people of Cambodia and Siam ของ Seidenfaden (1952) เป็นงานบุกเบิกการศึกษาเกี่ยวกับกลุ่มชาติพันธุ์กวยในอีสาน งานในยุคต่อมาที่ได้รับอิทธิพลจากงานชิ้นนี้ เช่นงานของ Mikusol (1984) ที่ศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ สังคมและวัฒนธรรมของหัวเมืองเขมรป่าดง โดยเน้นดำเนินเรื่องจากผู้คนที่ย้ายมาในบริเวณนี้อย่าง กวย เขมร และลาว ในขณะที่งานรุ่นหลัง เช่น ประจวบ จันทร์หมื่น (2556) และ ธนพล วิทยาสิงห์ (2564) เป็นงานที่ศึกษาถึงการนิยามตัวตนของชาวกวยในปัจจุบัน (2) กลุ่มที่เน้นศึกษาความเป็นมาและความสำคัญของเมืองในพื้นที่เขมรป่าดง เช่น สุทัศน์ กองทรัพย์ (2536) ศึกษาความสำคัญของหัวเมืองคูขันธุ์ สังฆะ และสุรินทร์ ในช่วง ค.ศ.1759 - 1907 และส่งอิทธิพลต่องานอันยพงค์ สารรัตน์ (2564) ที่ศึกษาฐานะของเมืองคูขันธุ์ในประวัติศาสตร์ศรีสะเกษ เป็นต้น

**งานที่ศึกษาเกี่ยวกับอันนัม - สยามยุทธ์** แบ่งได้ 3 ประเด็น คือ (1) งานศึกษาศึกษาประวัติศาสตร์อันนัม - สยามยุทธ์ งานบุกเบิกเกี่ยวสงครามอันนัม-สยามยุทธ์ คือ วีรนนท์ วารีวิชนนท์ (2513) เน้นศึกษาความสำคัญของอันนัม-สยามยุทธ์ ที่มีต่อสยาม เขมร และญวน งานในยุคต่อมาอย่างศานติ ภัคดีคำ (2554) เน้นศึกษาประวัติศาสตร์ของการสงคราม และศานติ ภัคดีคำ (2557) เน้นศึกษาเส้นทางการเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชาในช่วงที่มีอันนัม-สยามยุทธ์ (2) งานศึกษาประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างสยาม ญวน และเขมร ธนอม อานามวัฒน์ (2514) ศึกษาความสัมพันธ์ของสยามเขมรและญวนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ธิดา สาระยา (2533) ที่ศึกษาพัฒนาการและความสัมพันธ์ของรัฐในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 6 - 12 และสุเจน กรรพฤทธิ (2560) เน้นศึกษาความสัมพันธ์สยาม-เวียดนามในช่วงก่อน ค.ศ.1833 ส่วน Dang (2003) Duong (2006) และ Duong (2008) งานกลุ่มนี้เป็นงานที่ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างสยาม เขมร และเวียดนามตั้งแต่ ค.ศ.1802 - 1848 (3) งานประวัติศาสตร์นิพนธ์เกี่ยวกับอันนัม - สยามยุทธ์ มีงานของ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์ (2550) และมรกตวงศ์ ภูมิพลับ (2556) งานทั้ง 2 ชิ้นมุ่งวิเคราะห์การเขียนประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการสงครามอันนัม-สยามยุทธ์ช่วงก่อน ค.ศ.1833 ส่วนศานติ ภัคดีคำ (2550) ศึกษาบทเพลงโบราณที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับเหตุการณ์อันนัม-สยามยุทธ์ในปี ค.ศ.1833 เพื่อวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ความทรงจำจากบทเพลง

จากการทบทวนวรรณกรรมข้างต้น งานชิ้นนี้จึงต้องการศึกษานำร่องเกี่ยวกับหัวเมืองเขมรป่าดงกับอันนัม-สยามยุทธ์ (ค.ศ.1833 - 1846) ตรงกับสมัยรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นมหาสงครามครั้งใหญ่และยาวนานของสยามกับญวนที่มีพื้นที่การรบอยู่ในเขมรและญวนบางส่วน

### วิธีการวิจัย

ใช้วิธีการศึกษาทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) โดยศึกษาจากหลักฐานชั้นต้น ได้แก่ ใบบอกจดหมายเหตุ รายงานการเดินทัพ พงศาวดาร เป็นต้น จากเอกสารไทย เขมร และญวน ซึ่งมีทั้งที่เป็นเอกสารเก่ายังไม่ได้ตีพิมพ์ และที่ตีพิมพ์แล้ว หลักฐานที่นำมาใช้ส่วนใหญ่เป็นหลักฐานร่วมสมัยที่เกิดเหตุการณ์อันนัม-สยามยุทธ์ ดังเช่น

บันทึกใบบอกเรื่องราวการทัพญวน จ.ศ.1201 จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวนในรัชกาลที่ 3 พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เป็นต้น ซึ่งหลักฐานดังกล่าวเป็นการบันทึกร่วมสมัยของเหตุการณ์สงคราม ส่วนหลักฐานของเขมรใช้พงศาวดารที่ได้รับการแปลเป็นภาษาไทย เช่น ราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา (พงศาวดารฉบับนี้มีผู้แต่งหลายคนหลายรัชกาล แต่แต่งขึ้นครั้งแรกในสมัยพระหริรักษ์รามธิบดี (ค.ศ.1840-1860) ตรงกับสมัยรัชกาลที่ 3 - 4 ของไทย ซึ่งถือว่าเป็นประวัติศาสตร์ร่วมสมัยของอันนัม-สยามยุค พงศาวดารเมืองละแวก จ.ศ.1158 (แต่งในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ราชารามธิบดี (ค.ศ.1674-1678) ตรงกับรัชกาลที่ 1 ของไทย) เป็นต้น และยังมีหลักฐานของฝ่ายญวนที่เป็นหลักฐานร่วมสมัยคือ ĐAI NAM THỰC LỤC ซึ่งเป็นพงศาวดารที่เขียนขึ้นในต้นรัชกาลพระเจ้ามินห์หม่าง (ค.ศ.1820-1841) (ตรงกับรัชกาลที่ 2 - 3 ของไทย) ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีหลักฐานชั้นรอง ประเภทวิทยานิพนธ์ งานวิจัย บทความ เป็นต้น โดยมีแหล่งที่มาของข้อมูลคือ สำนักหอสมุดแห่งชาติ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ เป็นต้น และฐานข้อมูลออนไลน์เช่น Thailis Thaijo คลังปัญญาจุฬาฯ คลังสารสนเทศดิจิทัลมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ คลังปัญญามหาวิทยาลัยศิลปากร National library of Vietnam เป็นต้น ส่วนขอบเขตของงานชิ้นนี้ได้กำหนดขอบเขตทางด้านเวลา โดยถือเอาปี ค.ศ.1833 ซึ่งเป็นปีของการเกิดสงครามอันนัม - สยามยุคครั้งแรก ส่วนปีที่สิ้นสุดการศึกษาถือเอาปี ค.ศ.1846 ที่มีการให้สัตยาบันยุติสงคราม (รวมเวลาทั้งสิ้น 13 ปี)

## ผลการศึกษา

ผลการศึกษาเรื่องหัวเมืองเขมรป่าดงกับอันนัม- สยามยุค ช่วง ค.ศ.1833 – 1846 แบ่งได้ 2 ประเด็น ได้แก่  
1. หัวเมืองเขมรป่าดง – เขมรในบริบทของรัฐสยาม ช่วง ค.ศ.1833 – 1846 2. หัวเมืองเขมรป่าดงกับอันนัม- สยามยุค ค.ศ.1833 – 1846

### 1. หัวเมืองเขมรป่าดง - เขมรในบริบทของรัฐสยาม ช่วง ค.ศ.1833 – 1846

หัวเมืองเขมรป่าดง ตั้งอยู่ในที่ราบสูงโคราช มีเทือกเขาพนมดงเร็กกั้นระหว่างพื้นที่หัวเมืองเขมรป่าดงกับเขมร (ประสิทธิ์ คุณรัตน์, 2530 น.33) และมีช่องเขาในการติดต่อกับเขมรดังเช่น จังหวัดสุรินทร์มีช่องจอม-โอสเม็ค ช่องตาเมื่อน ช่องดอนแก้ว ฯลฯ ศรีสะเกษมีช่องสง่า-จวม ช่องพระพลัย เป็นต้น ซึ่งเส้นทางเหล่านี้สามารถใช้เดินทางเพื่อไปต่ออย่างเสียมิได้ (อัครพงษ์ คำคุณ, 2554 น.367-373) ส่วนทรัพยากรหัวเมืองเขมรป่าดงมีช้าง, ม้า, แก่นสน, ยางสน, ปีกนก, นอมาต, งาช้าง, ขี้ผึ้งที่ส่งให้ราชสำนักตั้งแต่สมัยอยุธยา (กรมศิลปากร, 2545 น.299) นอกจากนี้จากการสำรวจของ เอเจียน แอมมอนิเย ที่เข้ามาในหัวเมืองเขมรป่าดง ค.ศ.1897 พบว่าพื้นที่นี้มีสินค้าส่งออกพวกควาย ครั้ง ใหม่ เขาสัตว์และหนังสัตว์ บางชุมชนมีการผลิตเหล็กและเกลือขายอีกด้วย (เอเจียน แอมมอนิเย, 2541, น.9-21)



ส่วนเขมรเคยเป็นรัฐที่มีอาณาจักรเก่าแก่สำคัญหลายอาณาจักรคือ ฟูนัน (คริสต์ศตวรรษที่ 1 - 6) เจนละ (สมัยก่อนเมืองพระนคร คริสต์ศตวรรษที่ 6 - 9) และสมัยเมืองพระนคร (คริสต์ศตวรรษที่ 9 - 12) (ยอร์ช เซเดสส์, 2556 น.90-95) หลังสิ้นพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (ค.ศ.1181-1221) อาณาจักรเหล่านี้ได้เสื่อมอำนาจลง ถูกโจมตีโดยอาณาจักรสุโขทัยตรงกับสมัยพ่อขุนรามคำแหง (ค.ศ.1270-1317) (ดี.จี.อี. ฮอลล์, 2526 น.150-156) ต่อมาสมัยอยุธยา พระรามาธิบดีที่ 1 ได้ยกทัพไปล้อมเมืองพระนครในปี ค.ศ.1352 นานถึง 1 ปีถึงตีเมืองได้แต่ก็ยังไม่ได้ปกครองเขมร ครั้งนี้ได้กวาดต้อนชาวเขมรราว 90,000 คนมาไว้ที่กรุงศรีอยุธยา (หลวงเรืองเดชอนันต์ (ทองดี ธนรัชต์), 2563 น.81) ต่อมาในสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา ค.ศ.1418 - 1434) ยกทัพตีเมืองพระนครหลวงได้ในปี ค.ศ.1431 (“พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัดถเลขา”, 2564 น.291) หลังจากนั้นอยุธยาจึงได้มีบทบาททางการเมืองต่อราชสำนักเขมร (ริบตี บัวคำศรี, 2547 น.14) ในช่วงกลางคริสต์ศตวรรษที่ 15 ราชสำนักเขมรก็ได้ละทิ้งเมืองพระนครแล้วย้ายไปอยู่ที่พนมเปญ (ยอร์ช เซเดสส์, 2556 น.93) กระทั่งในปี ค.ศ.1659 ญวนที่ขยายลงมาทางใต้ได้เข้ามามีอำนาจในเขมรจากการผลักดันพระปทุมราชาที่ 2 เป็นกษัตริย์ปกครองเขมร (ค.ศ.1659-1672) ตรงกับสมัยพระนารายณ์มหาราชา (ค.ศ.1656-1688) นับตั้งแต่นั้นเขมรก็ส่งบรรณาการให้กับทางญวนด้วย (สุริยา คำหว่าน, 2554 น.81-83) สยามมีอำนาจเหนือเขมร อีกครั้งในสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสิน ได้แต่งตั้งพระรามาธิบดีที่สยามสนับสนุนเป็นกษัตริย์ปกครองเขมร ค.ศ.1775 (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2559 น.182)

ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ สยามยังคงสนับสนุนเจ้าเขมรขึ้นเป็นกษัตริย์ ดังเช่นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (ค.ศ.1782-1809) ได้แต่งตั้งสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดี (ค.ศ.1794-1798) และต่อมาได้แต่งตั้งสมเด็จพระอุทัยราชาธิราชรามาธิบดี (ค.ศ.1806-1834) ในสมัยนี้ได้เมืองพระตะบอง เสียมราฐมาอยู่ใต้ปกครองของสยามอีกด้วย (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2545 น.73-100) ครั้นต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (ค.ศ.1809-1824) พระอุทัยราชาได้ไปฝึกฝฝายญวนมากกว่าสยาม หลังจากนั้นญวนก็มีบทบาททางการเมืองในเขมรมากกว่าสยาม (ถนอม อานามวัฒน์, 2514 น.42-109) ขณะเดียวกันเขมรก็มีปัญหาการเมืองภายในฝ่ายหนึ่งฝั่งสยามอีกฝ่ายหนึ่งฝั่งญวน เขมรในช่วงก่อนเกิดสงครามอินนัม-สยามยุทธกลายเป็นรัฐสองฝ่ายฟ้าที่ต้องส่งบรรณาการให้ทั้งสยามและญวน (วอลเตอร์, 2530 น.175-176) ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า ความสัมพันธ์ระหว่างสยาม ญวน เขมร ดำเนินไปภายใต้การแข่งขันระหว่างอาณาจักรใหญ่ทั้งสองกล่าวคือ สยามต้องการความจงรักภักดีจากเขมร ส่วนญวนต้องการดินแดนที่จะเป็น “รั้ว” กันกระหนบ ภาพของความสัมพันธ์ระหว่างสยาม ญวน และเขมรจึงเป็นการดิ้นรนต่อสู้ระหว่างสองมหาอำนาจ (สยามและญวน) เพื่อได้สิทธิในการดูแลเขมร (แซนด์เลอร์, 2546 น.172-176)

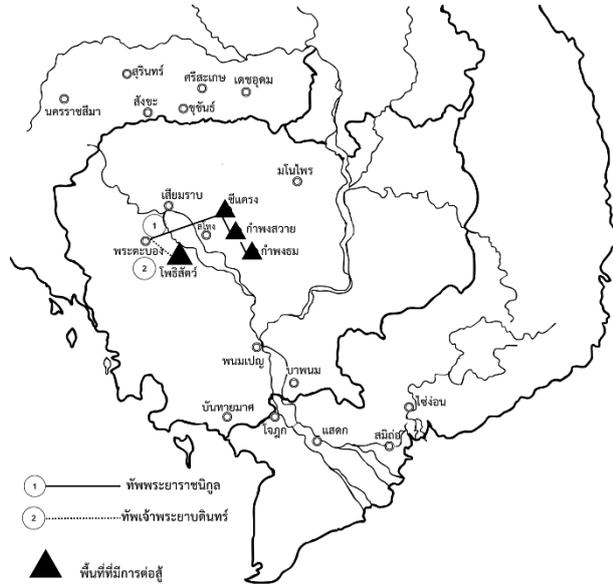
## 2. หัวเมืองเขมรป่าดงกับอินนัม - สยามยุทธ ค.ศ.1833 – 1846

สงครามอินนัม - สยามยุทธ เกิดขึ้นตั้งแต่ ค.ศ.1833 – 1846 ในพื้นที่กัมพูชา (เมืองพนมเปญ, อุดงกุฎไชย ฯ) และบางส่วนของเวียดนามปัจจุบัน (โจ๊ก, ฮาเตียน) การสงครามมี 4 ครั้งใหญ่ คือ (1) ช่วง ค.ศ.1833 – 1834 (2) ช่วงค.ศ.1840 – 1841 (3) ช่วง ค.ศ.1842 และ (4) ช่วง ค.ศ.1845 จากการศึกษาพบว่าหัวเมืองเขมรป่าดงมีความสำคัญกับการสงครามในช่วง ค.ศ.1840 – 1841 และ ค.ศ.1845 ซึ่งเป็นการรบทางบกตั้งรายละเอียด

### 2.1 หัวเมืองเขมรป่าดงกับอินนัม - สยามยุทธ (ช่วง ค.ศ.1840 – 1841): กำลังพลในการรบลาดตระเวนและรักษาค่าย

จากการศึกษาสงครามอินนัม - สยามยุทธครั้งแรก ค.ศ. 1833 – 1834 พบว่าพื้นที่การทำสงครามครั้งแรกเน้นอยู่ที่เมืองบันทายมาศ เมืองโจ๊กและที่คลองวามะนาว (ปัจจุบันอยู่ประเทศเวียดนาม เขตจังหวัดอานซาง (An Giang)) เน้นการรบทางเรือร่วมกับทัพบก ผลการสงครามครั้งนี้ สยามเป็นฝ่ายพ่ายแพ้ ส่วนหัวเมืองเขมรป่าดงพบว่ามีส่วนเกี่ยวพันในแง่ของกำลังในกองทัพของเจ้านครราชสีมา (กรมศิลปากร, 2562 น.160) แต่เจ้าพระยานครราชสีมาเดินทางไปไม่ถึงโขงผ่านเขมรก็ทราบข่าวความพ่ายแพ้ของสยาม เจ้าพระยานครราชสีมาได้รับคำสั่งจากเจ้าพระยาบดินทร์เดชาที่มำตั้งหลักอยู่ที่เมืองโพธิสัตว์ ให้กวาดต้อนครัวเขมรและลาวฆ่าจากเมืองสะทิง เมืองกำพงสวายและเมืองพนมมาศ ไปไว้ที่เมืองสุรินทร์ เมืองสังขะ เมืองขุขันธ์ เมืองอัตปือและเมืองอื่น ๆ ที่ขึ้นกับเมือง

นครราชสีมา (โดยไม่ได้ระบุจำนวนคนที่ถูกกวาดต้อน) เพื่อทดแทนกำลังพลที่สูญเสียไปจากการสงครามครั้งนี้ (เจ้าพระยาบดินทรเดชา, 2550 น.296) ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่าหัวเมืองเขมรป่าดงมีส่วนสำคัญในฐานะเป็นกำลังพลให้กับเจ้าพระยานครราชสีมา และเป็นพื้นที่สำหรับการกวาดต้อนครัวเขมรและลาวเข้ามาไว้ในหัวเมืองเขมรป่าดงนี้ ความสัมพันธ์กับภาษาและวัฒนธรรมความเชื่อของกลุ่มชาติพันธุ์เขมรและกวยที่อยู่บริเวณนี้เป็นหลัก



ภาพที่ 2: เส้นทางการเดินทัพอันนัม - สยามยุทธ์ ช่วง ค.ศ.1840 – 1841  
ที่มา: วีรนนท์ วารวิชนนท์, 2513 น.130 และ Sok, 1991

จากการศึกษาเอกสารพบว่าสงครามอันนัม – สยามยุทธ์ครั้งต่อมา ในช่วง ค.ศ.1840 – 1841 มี 2 สาเหตุ คือ (1) การที่เจ้าเขมร (นังองอิม) ไปเข้าข้างกับญวนในวันที่ 2 มกราคม ค.ศ.1840 พร้อมกวาดต้อนผู้คนเมืองพระตะบองไปด้วย พวกกรมการเมืองพระตะบองที่เหลืออยู่จึงมีหนังสือมาแจ้งทางสยาม (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2547 น.84) (2) เกิดการจลาจลกลางเขมร (เป็นสงครามระหว่างชาวเขมรกับชาวญวน) ช่วงเดือนสิงหาคมถึงตุลาคม ค.ศ.1840 ผลทำให้พระยาสังฆโลกเจ้าเมืองโพธิ์สัตว์ที่พาครอบครัวตลอดจนขุนนางเขมรเมืองอื่น ๆ มาขอสวามิภักดิ์ และต้องการให้ช่วยเหลือเนื่องจากได้ข่าวว่าญวนจะยกทัพมาตีเมืองพระตะบอง เมืองนครเสียมราบในเดือนพฤศจิกายน เจ้าพระยาบดินทรเดชาจึงสั่งให้เกณฑ์กองทัพเพื่อมาจัดการเรื่องนี้ในช่วงเดือนพฤศจิกายน ค.ศ. 1840 (หลวงเรืองเดชอนันต์ (ทองดี ธนรัชต์), 2563 น.241) ส่วนพื้นที่ในการสงครามอยู่ที่ดินแดนของเขมร คือ เมืองสะโทง เมืองกะพงสวาย เมืองชีแครงและเมืองโพธิ์สัตว์ เป็นการรบทางบกมาถึงพระตะบอง ในวันที่ 7 พฤศจิกายน ค.ศ.1840 มีการจัดทัพให้ไปที่เมืองกำพงสวายเพื่อช่วยเจ้าเมืองตีค่ายกำพงทมและค่ายเมืองชีแครง นำทัพโดยพระยาราชนิกุลและแม่ทัพนายกองที่มาจากพระราชวังบรมคู่มือกำลังไทยลาว 2,000 คน และเขมรป่าดง 11,000 รวม 13,000 คนตีค่ายญวนที่ชีแครงจนสำเร็จ (กรมศิลปากร, 2504 น.92-93) ในส่วนนี้จะได้เห็นแล้วว่ากำลังส่วนใหญ่ในทัพครั้งนี้คือหัวเมืองเขมรป่าดงมีส่วนร่วมในการเข้าตีเมืองชีแครงและจุดมุ่งหมายต่อไปคือการเข้าตีเมืองโพธิ์สัตว์ ในขณะที่กำลังตีเมืองโพธิ์สัตว์ก็ได้ยินข่าวจากทางเมืองชีแครงว่าถูกญวนตีแตก เจ้าพระยาบดินทรเดชาจึงใช้อุบายขู่ญวนเมืองโพธิ์สัตว์ให้ยอมแพ้โดยให้ทำหนังสือสงบศึกไปถึงแม่ทัพใหญ่ว่าญวนจะยอมเลิกทัพกลับไป เนื่องจากสยามยกทัพมามากมายจึงพากันถอยทัพกลับไปตีเมืองไซ่งอน ทำให้สยามได้เมืองโพธิ์สัตว์มาให้นังกองคังตั้งประทับเป็นเจ้าเขมรปกครอง (แต่หลังจากนั้นได้มีการย้ายไปตั้งเมืองที่อุตุมกัญ) (กรมศิลปากร, 2562 น.164)

ในสงครามอันนัม-สยามยุทธครั้งที่ 2 หัวเมืองเขมรป่าดงมีส่วนร่วมในการเป็นกำลังหลักของกองทัพบกในการรบและลาดตระเวน โดยใน “บันทึกใบบอกเรื่องราวราชการทัพญวน” จ.ศ.1201 เลขที่ 1 ได้แสดงให้เห็นถึงการใช้กำลังหัวเมืองเขมรป่าดงที่ถูกใช้ในการตระเวนและรักษาค่าย (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, 2382ก) โดยในช่วงเดือนมกราคมของ ค.ศ.1840 ภายหลังจากที่กองอิมไปเข้ากับญวนและกวาดต้อนผู้คนไปด้วย ทางสยามจึงมีการส่งกำลังเข้าไปเพื่อลาดตระเวนรักษาความสงบ จะพบว่ากำลังของหัวเมืองเขมรป่าดงนั้นเข้าไปดูแลรักษาค่ายที่เมืองเสียมราบ ในขณะที่ทัพใหญ่ของเจ้าพระยาบดินทรเดชาขึ้นรักษายู่ที่เมืองพระตะบอง ดังรายละเอียดในตาราง

ตารางที่ 1: ตารางแสดงหัวเมืองที่ถูกเกณฑ์มาเขมรในเดือนมกราคม ค.ศ.1840

หัวเมืองที่เกณฑ์ไปพระตะบอง (ทัพเจ้าพระยาบดินทรเดชา)	จำนวน (คน)	หัวเมืองเขมรป่าดงที่ถูกเกณฑ์ไปเสียมราบ (หลวงรักษาเทพ, หลวงหัตสน์ย่นณรงค์)	จำนวน (คน)
1. พระราชวังหลวง	1,080	1. เมืองขุขันธ์	1,500
2. พระราชวังบวร	1,087	2. สุรินทร์	1,000
3. กรุงเทพมหานคร	2,167	3. เมืองสังขะ	500
นอกจากนี้ยังมีเกณฑ์จากหัวเมืองอื่น ๆ เช่น เมืองนนทบุรี เมืองอ่างทอง เมือง สุพรรณ ฯลฯ		4. เมืองศรีสะเกษ	1,000
		5. เมืองเดชอุดม	300
รวม	4,334		4,300

ที่มา: สำนักหอสมุดแห่งชาติ, 2382ก จมท.ร.3 จ.ศ. 1201 เลขที่ 1

จากตารางข้างต้นจะพบว่ากำลังพลที่ถูกเกณฑ์จากหัวเมืองเขมรป่าดงก็มีจำนวนไม่น้อยกว่าจากกองกำลังของพระราชวังหลวงและพระราชวังบวร ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าหัวเมืองเขมรป่าดงถูกเกณฑ์ไปเป็นจำนวนมากในราชการสงครามที่เมืองเขมร นอกจากนี้กำลังพลที่ถูกเกณฑ์ไปนั้นถูกคุมโดยหลวงรักษาเทพและหลวงหัตสน์ย่นณรงค์ซึ่งอยู่ในสังกัดพระราชวังบวร ได้ถูกส่งให้ไปลาดตระเวนแถบเมืองเสียมราบเป็นหลักได้การบังคับบัญชาของพระยาราชนิกูล (เสื่อ) ข้าหลวงกำกับทัพ และลาดตระเวนสืบข่าวญวนที่เมืองโพธิสัตว์ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2547 น.85) ข้อสังเกต การสงครามครั้งนี้กำลังพลจากหัวเมืองเขมรป่าดงไม่ได้ได้อยู่ภายใต้บังคับบัญชาจากเมืองนครราชสีมา แต่อยู่ภายใต้การควบคุมของพระราชวังบวรและเจ้าพระยาราชนิกูลที่เคยกำกับทัพไปกับเจ้าพระยานครราชสีมา ในปี ค.ศ.1833 เนื่องจากเจ้าพระยานครราชสีมาป่วยหนักจึงกลับไปรักษาที่บ้านเมือง (กรมศิลปากร, 2512 น.256) อีกทั้งเมื่อพิจารณารูปภาพที่ 2 ร่วมกับตารางที่ 1 ยังพบว่ากองกำลังของหัวเมืองเขมรป่าดงมักไปประจำการอยู่ที่เมืองเสียมราบและเมืองที่อยู่ทางตอนเหนือของโดนเลสาบ ในขณะที่กองกำลังจากภาคกลางจะประจำการอยู่ที่เมืองพระตะบองและเมืองอื่น ๆ ที่อยู่ทางตอนใต้ของทะเลสาบ สันนิษฐานว่ามาจากเส้นทางโบราณที่หัวเมืองเขมรป่าดงใช้ในการติดต่อไปยังเมืองพระนครในการเดินทัพไปยังเมืองเสียมเรียบและทางตอนเหนือของโดนเลสาบ (ปานใจ ธารทัตตวงค์ และคณะ, 2550 น.36) ส่วนกองกำลังจากภาคกลางจะใช้เส้นทางภาคตะวันออกจากกรุงเทพฯ ปากน้ำโยทะกา เมืองปราจีนบุรี เมืองประจันตคาม (ด่านกบแจะ) เมืองกบินทร์บุรี (ด่านหนุมาน) สระแก้ว เมืองวัฒนานคร (ทุ่งเขยง) แล้ววกทัพเข้าเขมรไปทางเมืองศรีโสภณ เมืองมณฑลบุรี จนถึงเมืองพระตะบองซึ่งเป็นที่ตั้งทัพใหญ่ก่อนจะยกทัพลงไปยังเมืองอุดงค์มีชัยและพนมเปญ เนื่องจากเป็นเส้นทางที่สะดวกและไม่ต้องอ้อมทะเลสาบเพื่อไปยังเมืองหลวงที่ย้ายลงไปทางใต้ (ศานติ ภัคคีคำ, 2557 น.89-94)

นอกจากนี้ใน “บันทึกใบบอกเรื่องราวราชการทัพญวน” จ.ศ.1201 เลขที่ 3 จากการศึกษาพบว่านอกจากมีการส่งกองกำลังเข้ามารักษาค่ายและลาดตระเวนที่เมืองเสียมราบและโพธิสัตว์ ขณะเดียวกันก็พบว่าได้มีการส่งกำลังพล

จากหัวเมืองเขมรป่าดงกลับภูมิลำเนาเดิม (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, 2382ข) สะท้อนถึงการผลัดเปลี่ยนกำลังพลในการรักษาค่ายและลาดตระเวนในเขมร

ต่อมาในปลาย ค.ศ.1840 พบว่าหัวเมืองเขมรป่าดงก็ยังคงถูกเกณฑ์มาเป็นกำลังพลสำคัญที่เขมร โดยพบว่ามีการบอกชื่อราชการทัพญวนทูตถวาย จ.ศ.1202 (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, 2383) ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 2: ตารางแสดงกำลังพลที่ถูกเกณฑ์จากหัวเมืองเขมรป่าดงในเดือนพฤศจิกายน ค.ศ.1840

เมืองที่เกณฑ์มารักษาเมือง เสียมราบ	จำนวน(คน)	กองกำลังหัวเมืองเขมรป่าดงที่ถูกเกณฑ์	จำนวน(คน)
1. เมืองสุรินทร์	2,900	1. เขมรป่าดงเมืองขุนันธ์	4,000
2. เมืองสังขะ	1,500	2. เมืองศรีสะเกษ	3,300
		3. เมืองเดชอุดม	1,500
		4. เขมรป่าดงจากหัวเมืองลาวฝั่งซ้าย แม่น้ำโขงและเขมร	5,200
รวม	4,400		14,000

ที่มา: สำนักหอสมุดแห่งชาติ, 2383 จม.ท.ร.3 จ.ศ.1202 เลขที่ 43/ก6,กรมศิลปากร, 2504 น.92, เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ มหาโกษาธิบดี, 2547 น.87 และ เจ้าพระยาบดินทรเดชา, 2550 น.355

จากตารางข้างต้นจากการตรวจสอบเอกสารพบว่าข้อมูลที่มีการเกณฑ์กำลังพลจากหัวเมืองเขมรป่าดงในเดือนพฤศจิกายน ค.ศ.1840 เอกสารจากจดหมายเหตุแห่งชาติรัชกาลที่ 3 คัดบอกชื่อราชการทัพญวนทูตถวาย เรื่อง “คัตหนังสือเจ้าพระยาบดินทรเดชาที่สมุหนายก ถึงพระยามหาอำมาตย์ได้นำขึ้นกราบบังคมทูลฯ เรื่องเกณฑ์กองทัพเมืองนครราชสีมา หัวเมืองลาว หัวเมืองเขมรป่าดงฝ่ายตะวันออกให้ลงมารักษามืองปัตตบองเมือง นครเสียมราบล้อมเมืองซีแครง (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, 2383) กับหนังสือประวัติเจ้าพระยาบดินทรเดชาและพงศาวดารรัชกาลที่ 3 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ข้อมูลตรงกันในเรื่องกำลังพลจากหัวเมืองเขมรป่าดงที่ถูกเกณฑ์ไปรบในเขมรมีจำนวน 14,000 คน และอีก 4,400 คนให้ไปรักษาค่ายที่เมืองเสียมราบ

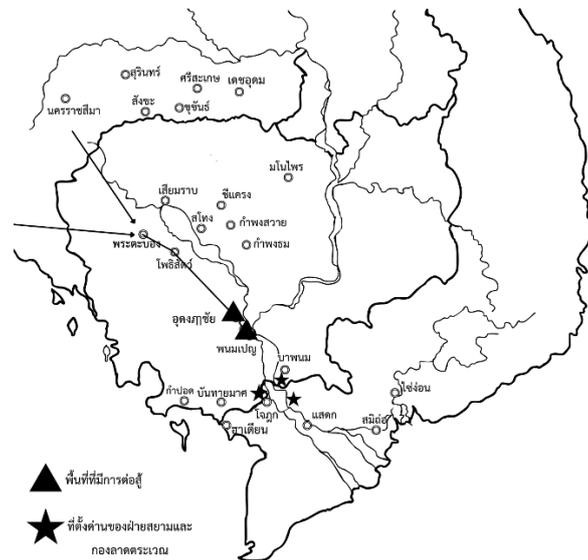
นอกจากนี้ในจดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวนในรัชกาลที่ 3 พบว่าหลังจากการโจมตีที่เมืองซีแครง ได้มีการจัดกำลังของเมืองสุรินทร์ เมืองสังขะ เมืองศรีสะเกษ เมืองเดชอุดม จำนวน 1,000 คน ไว้กับพระราชานิกุล (ที่ถอยมาตั้งอยู่ด้านพรมศกแขวงเมืองเสียมราบ) ส่วนเมืองกำพงสวาย เมืองสะโทง เมืองซีแครงในเขมรฝ่ายสยามก็มีการกำลังพลรักษาการ (กรมศิลปากร, 2549ข น.733) นอกจากนี้ในจดหมายเหตุเกี่ยวกับญวนและเขมร พบว่ากลุ่มขุนนางที่ทำหน้าที่ประสานการเจรจาครั้งแรกระหว่างสยามและญวนนั้นมีหลวงอนุรักษ์ภูเบศร์ พระฤทธิพิชัยและพระยาสังขะ (เจ้าเมืองสังขะ) ไปประสานกับองตเวียนกู อดัน (ฝ่ายญวน) ส่วนครั้งที่สองเป็นพระภักดีสุนทรน้องพระยาเสนาราชกุเซิน พระวงษาประเทศ ยกกระบัตร์เมืองสังขะไปฟังราชการที่ค่ายญวน (กรมศิลปากร, 2481 น.32) จะเห็นได้ว่าในสงครามครั้งนี้หัวเมืองเขมรป่าดงมีส่วนทั้งที่เป็นกำลังในการรบ การรักษาค่าย และการประสานงานการเจรจากับฝ่ายญวน เป็นที่น่าสนใจว่าอะไรที่ทำให้เมืองสังขะมีบทบาทในครั้งนี้ และจากการศึกษา “พงศาวดารเมืองเขลาคะเป” พบว่า กรมการเมืองสังขะในเวลานั้นเป็นบุตรเขยของพระยาเดโช เจ้าเมืองกำพงสวาย (กรมศิลปากร, 2549ค น.838) จากความสัมพันธ์นี้น่าจะมีส่วนทำให้เมืองสังขะเข้ามามีส่วนร่วมในการประสานงานระหว่างสยามกับญวน

จากการศึกษาหัวเมืองเขมรป่าดงกับอันนัม-สยามยุทธ์ ในช่วง ค.ศ.1840 – 1841 จะเห็นได้ว่าพื้นที่การสงครามที่เขมรคือ เมืองกำพงสวาย สะโทง ซีแครง และโพธิสัตว์นั้น ผลของการสงครามครั้งนี้จบลงด้วยการเจรจาของฝ่ายญวนเนื่องจากกำลังพลน้อยกว่าฝ่ายสยาม ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่าหัวเมืองเขมรป่าดงมีส่วนสำคัญในการสงครามครั้งนี้ ซึ่งมี

กำลังพลที่ถูกเกณฑ์เข้ามามากเกือบสองหมื่นคนและมีส่วนสำคัญในการเป็นกำลังรบ การรักษาค่าย การต่อเรือ การลาดตระเวนสืบข่าวร่วมกับกำลังพลจากส่วนกลางของสยามและจากเขมร อีกทั้งกรรมการเมืองของหัวเมืองเขมร ปาดงก็มีส่วนร่วมในประสานงานการเจรจากับทางญวน

## 2.2 หัวเมืองเขมรปาดงกับอันนัม - สยามยุทธ์ ช่วง ค.ศ.1845: กำลังพลข้างในการรบ

จากการศึกษาอันนัม - สยามยุทธ์พบว่าหัวเมืองเขมรปาดงกับอันนัม-สยามยุทธ์ ช่วง ค.ศ.1845 นั้น ได้มีสงครามในช่วง ค.ศ.1842 ซึ่งเป็นการรบครั้งที่ 3 ระหว่างสยามกับญวน ในพื้นที่เมืองบันทายมาศ (กัมพูชา ในปัจจุบัน) และเมืองโจ๊ก (อยู่ในเวียดนามปัจจุบัน) มีสาเหตุมาจากฝ่ายสยามต้องการถมคลองวิญเต (เมืองฮาเตียน เวียดนาม) ซึ่งเป็นคลองที่ขุดเมื่อ ค.ศ.1819 เพื่อเชื่อมระหว่างเมืองโจ๊กและฮาเตียนให้เป็นเส้นทางคมนาคมสำคัญ ของญวนและเขมร (Vien Su hoc, 2002 p.997) สงครามครั้งนี้ฝ่ายสยามเน้นทัพเรือเป็นหลัก ผลของสงครามสยาม เป็นฝ่ายแพ้ หัวเมืองเขมรปาดงมีความเกี่ยวพันในฐานะเป็นกำลังพลให้การรบทางบกโดยร่วมกับกำลังไทยลาวเขมร โคราชรวม 11,900 คน (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2547 น.104) แต่ไม่ปรากฏหลักฐานที่มาของจำนวน กำลังพลว่ามาจากหัวเมืองเขมรปาดงเท่าใด ส่วนที่ปรากฏหลักฐานชัดเจนคือการรบในช่วง ค.ศ.1845



ภาพที่ 3: เส้นทางเดินทัพอันนัม - สยามยุทธ์ ช่วง ค.ศ.1845  
ที่มา: ปรับปรุงจาก วีรนนท์ วาริชนนท์, 2513 น.174 และ Sok, 1991

จากการศึกษาอันนัม - สยามยุทธ์ในช่วง ค.ศ.1845 พบว่ามีสาเหตุจากการที่มีขุนนางเขมร (17คน) คิดกบฏต่อ นักกองค้ด้วง (ซึ่งเป็นฝ่ายสยาม) โดยไปเข้ากับญวนขอให้ญวนยกทัพมาจัดการนักกองค้ด้วง นักกองค้ด้วงจึงทำใบบอกให้ สยามยกทัพมาช่วยเหลือ (หลวงเรืองเดชนันต์ (ทองดี ธนรัชต์), 2563 น.247-249) ส่วนพื้นที่ในการสงครามครั้งนี้อยู่ที่ เมืองพนมเปญและเมืองอุดงฤชัย โดยฝ่ายญวนยกเป็นกองทัพเรือเข้ามาในพนมเปญเดือนกันยายน ค.ศ.1845 ผลคือ ฝ่ายญวนตีค่ายสยามที่พนมเปญแตก แต่ฝ่ายญวนต้องมาพ่ายแพ้ที่เมืองอุดงฤชัยเพราะสยามใช้กองทัพช้างบุก จนญวนแตกหนีไป (กรมศิลปากร, 2562 น.167) การสงครามครั้งนี้ทำให้ฝ่ายญวนเปิดการเจรจาทันทีกับสยาม (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, 2388) ซึ่งจะต่างกับหลักฐานของญวนที่กล่าวว่าแม่ทัพฝ่ายสยามเป็นคนส่งสารขอเจรจาก่อนเนื่องจากญวนได้ล้อม กรุงอุดงฤชัยและทำการสู้รบกับสยามหลายครั้งซึ่งยังไม่ได้รับชัยชนะกันอย่างเด็ดขาดทั้งสองฝ่าย (Vien Su hoc, 2007 p.833-855) การเจรจาดำเนินไปในเดือนมิถุนายน ค.ศ.1846 (วีรนนท์ วาริชนนท์, 2513 น.184) โดยทั้งสองฝ่ายจะได้รับบรรณาการจากเขมรและนักกองค้ด้วงจะได้รับการแต่งตั้งเป็นกษัตริย์ จากทั้งสองฝ่าย (หลวงเรืองเดชนันต์ (ทองดี ธนรัชต์), 2563 น.260 - 270)

สำหรับหัวเมืองเขมรป่าดงกับอันนัม-สยามยุคนี้ ในช่วงนี้ จากการศึกษาพบว่าพื้นที่การรบอยู่ที่เมืองอุดงภักชัย (จังหวัดอุดงคัมชีย กัมพูชาปัจจุบัน) ส่วนการรบครั้งนี้พบว่าการรบทางบกมีการใช้กองกำลังช้าง ซึ่งจากการศึกษาเอกสารจะพบว่ามีการใช้ช้างในการสงครามในกลุ่มน้ำโขงมานาน นับตั้งแต่ ค.ศ.1044 โดยพระเจ้าอานูรุธแห่งอาณาจักรพุกาม ซึ่งเป็นวิธีการรบที่มีอานุภาพรุนแรงเท่ากับใช้รถถังของทางตะวันตก (หม่องทินอ่อง, 2551 น.32) ส่วนเขมรพบการใช้ช้างในขบวนพยุหยาตราของพระเจ้าศรีสุริยวรมันที่ 2 (พระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 ค.ศ.1113 - หลังค.ศ.1144) จากภาพจำหลักบนกระเบื้องของนครวัด (จิตร ภูมิศักดิ์, 2554 น.140) ส่วนในสยามมีการทำสงครามโดยใช้ช้างหลายครั้ง สมัยอยุธยาเช่น การทำยุทธหัตถี เป็นต้น (“พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา”, 2564 น.412-419) สำหรับการสงครามอันนัม-สยามยุคนี้ ในสมัย ต้นรัตนโกสินทร์ พบว่าช้างยังคงมีส่วนสำคัญในการรบทางบก จากอานามสยามยุคนี้ ว่าด้วยการสงครามระหว่างไทยกับลาว เขมรและญวน (เจ้าพระยาบดินทรเดชา, 2550) ได้กล่าวถึงการใช้ง้างจากกองกำลัง 3 ส่วน คือ ฝ่ายนครราชสีมา พระราชวังหลวง และพระราชวังบวร (วังหน้า) ดังความว่า

“ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชาทราบว่ายวนยกทัพใหญ่มาทางเรือและบกเป็นอันมาก เห็นว่าทางเรือมาช้าเพราะทางอ้อม ทัพบกยวนที่ขึ้นเรือเดินบกกล้าด่ามานั้น เห็นว่าจะถึงเมืองอุดงภักชัยก่อนเป็นแน่ จึงสั่งให้พระยาประสิทธิ์คชลักษณ์จางวางกองช้างเมืองนครราชสีมา จัดทัพช้างและไพร่พลเมืองนครราชสีมาไว้ให้พร้อม ช้างพลายหลายค่าย 100 เชือก ช้างพังเขน 50 เชือก ให้พระยาภุชงค์ พระคชภักดี พระศรีภะวัง กรมช้างในพระราชวังบวรฯ 100 เชือก ทั้งพังพลาย แต่งเป็นช้างแพนช้างแล่นช้างโถมช้างปืนใหญ่ด้วย ให้พระกำแพง หลวงคชศักดิ์ หลวงคชสิทธิ์ คุมไพร่พลและทัพช้างในพระราชวังหลวง 100 เชือก ทั้งพังพลาย แต่งเป็นช้างค่ายค้ำ และช้างเขมรมีปืนหลักตั้งบนสัปดาห์หลังช้างทุกเชือก รวมทัพช้างทั้งสามกอง 300 เชือก...พอกองทัพยวนยกมาถึงขานเมืองอุดงภักชัย กองทัพช้างไทยก็ยกมาทันเข้าที่นั้น ทัพช้างพลายเมืองนครราชสีมาเป็นช้างตกน้ำนั้นมาก เป็นกองหน้าก็เข้าบุกบันตะลุยไล่แทงถีบฟาด ไพร่พลยวนกองหน้าล้มตายลงเป็นอันมาก...”

(เจ้าพระยาบดินทรเดชา, 2550 น.458-459)

จากข้างต้นจะพบว่ากองกำลังช้างมาจากเมืองนครราชสีมา เป็นกำลังหลักและเป็นทัพหน้าในการบุกโจมตีของสงครามครั้งนี้ สำหรับหัวเมืองเขมรป่าดงนั้นจากการศึกษาเอกสารจะพบว่าเมืองนครราชสีมาเป็นเมืองสำคัญที่ทำให้หน้าที่ปกครองและควบคุมหัวเมืองเขมรป่าดง (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2540 น.498-499) และหัวเมืองเขมรป่าดงยังเป็นพื้นที่สำคัญของช้างมาตั้งแต่สมัยอยุธยาจนกระทั่งปัจจุบันก็ยังคงมีชุมชนที่ยังเลี้ยงช้างอีกหลายชุมชน (สันติ ปานน้อย, เขาวลิต สิมสวย และบุญแสน ตรีวิเศษ, 2550 น.8) ส่วนกลุ่มคนที่มีความชำนาญในการจับช้างอาศัยอยู่ในบริเวณแถบเขาพนมดงรักคือกลุ่มชาติพันธุ์กูย โดยปรากฏอยู่ในจารึกสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 ราวคริสต์ศตวรรษที่ 9 (ธิดา สาระยา, 2546 น.25) ซึ่งในเขตเขมรเองก็มีกลุ่มชาติพันธุ์นี้เช่นกัน และมีชื่อเรียกหลายชื่อ (เช่น สำเหร์ สำแระ เป็นต้น) แต่พวกที่มีความชำนาญเรื่องช้างมากเป็นพิเศษชาวเขมรเรียกว่ากูยดำเรย (ดำเรยแปลว่าช้างในภาษาเขมร) อาศัยอยู่ในแถบเมืองเสียบราบจนถึงพรมแดนสยาม (จิตร ภูมิศักดิ์, 2562 น.379-380) ดังนั้นจึงเป็นไปได้ว่าช้างและความรู้ช้างจากหัวเมืองเขมรป่าดง น่าจะมีส่วนสำคัญให้กับกองกำลังช้างของเมืองนครราชสีมาในการนำชัยมาสู่สยามในครั้งนี้

นอกจากนี้การสงครามครั้งนี้ยังพบว่ากำลังพลจากหัวเมืองเขมรป่าดงยังมีส่วนสำคัญในการรบบนพื้นที่เขมรและญวน โดยพบว่าหลวงบุรินทรานุรักษ์ (เมืองนครราชสีมา) คุมพระยาจัตรงคัณรินทรวิชัย คุมกำลังทัพเมืองขุขันธ์ (หัวเมืองเขมรป่าดง) เมืองลาดปะเอีย ไปตั้งค่ายที่เมืองไพรกระบาทริมน้ำทางเมืองโจฎก (กรมศิลปากร, 2504 น.150) และมีกองทัพจากหัวเมืองลาวและหัวเมืองเขมรป่าดง ได้แก่ เมืองหนองหาร เมืองนครพนม เมืองสุนทร เมืองสังขะ (หัวเมืองเขมรป่าดง) รวมกำลังได้ 2,600 คน ไปเป็นกองโจรกระจายเป็น 8 กอง ยกลงไปตั้งตามคลองวามะนาวจนถึงลำน้ำเกาะน้ำเต้าและปากน้ำเกาะแดงและคลองสามแยกสมิถ่อ (เป็นพื้นที่ของญวน) คอยตีเรือรบญวนที่ไปมาทางนั้น (เจ้าพระยาบดินทรเดชา, 2550 น.461-462) และในหนังสือประวัติเจ้าพระยาบดินทรเดชาได้กล่าวถึงการส่งกำลังบางส่วนกลับภูมิลำเนาหลังสงครามยุติในค.ศ.1847 โดยมีเมืองขุขันธ์ เมืองศรีสะเกษเป็นส่วนหนึ่งในกองทัพ ดังความว่า

“กองทัพที่เกณฑ์ลงมาเข้ากระบวนทัพที่ได้ให้ไปตั้งค่ายด้านทางหลายตำบลขัดสนกำลัง เสี่ยงจึงให้เลิก คนเมืองร้อยเอ็ด เมืองสุวรรณภูมิ เมืองขุขันธ์ เมืองศรีสะเกษ เมืองเขมรราชสีมา เมืองปราจีน 7 เมือง เป็นคน 7,328 คน ให้กลับไปบ้านเมืองทันทำไร่นา คนในกองทัพที่ยังอยู่ที่อุดมมีไชย เมืองโพธิสัตว์ 6,462 คน”

(กรมศิลปากร, 2504 น.81)

เมื่อพิจารณาพร้อมกับหลักฐานของญวนอย่าง ĐAI NAM THỰC LỤC ที่บันทึกว่าญวนส่งกำลังพลกว่า 1,000 คน พร้อมปืนใหญ่เพื่อมาจัดการกับกองกำลังข้างโดยเฉพา อีกทั้งการที่สยามตั้งค่ายแถว Thuyét Nột (อยู่ในสมิถ์ถ่อ) ส่งกองกำลังมาปล้นสะดมในเมือง Giang Thành เมือง Hoá Di และเมือง Bát Ca (ทั้งหมดอยู่ในเวียดนามปัจจุบัน) สร้างความลำบากให้แก่ญวนอย่างมาก (Vien Su hoc, 2007 p.767-875) พบว่าสอดคล้องกับหลักฐานสยามในเรื่องของการใช้กำลังข้างและตั้งค่ายส่งคนเข้าไปในพื้นที่ของญวน ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่าในการสงคราม ค.ศ.1845 นี้ หัวเมืองเขมรป่าดงยังคงเป็นกำลังพลที่สำคัญส่วนหนึ่งของฝ่ายสยามทั้งกำลังพลข้าง (จากนครราชสีมา) และคน (สังขะ ขุขันธ์ และศรีสะเกษ) ในการทำสงครามในเขมร

**2.3 ปัจจัยที่ทำให้หัวเมืองเขมรป่าดงมีความสำคัญต่ออันนัม – สยามยุทธ์ (ค.ศ.1833-1846)** พบว่ามีอย่างน้อย 3 ปัจจัยคือ **ประการแรก** สภาพภูมิศาสตร์ หัวเมืองเขมรป่าดงมีอาณาเขตที่ติดกับเขมร และมีช่องทางธรรมชาติหลายช่องทางที่ติดต่อกันตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ได้แก่ ช่องจอม-โอสมีค ช่องตาเมื่อน ช่องคอนแก้ว ช่องสะง่า-จวม ช่องพระพลัย และยังมีเส้นทางโบราณจากพิมาย-เสียมราบ เป็นต้น ทำให้กองกำลังของหัวเมืองเขมรป่าดงได้ไปประจำการที่เสียมราบ และเมืองอื่น ๆ ที่อยู่เหนือทะเลสาบไปเนื่องจากเป็นกลุ่มเมืองที่มีเส้นทางในการติดต่อที่เข้ามาแต่โบราณอยู่แล้ว **ประการที่สอง** ทรัพยากร (ธรรมชาติ ข้าง) หัวเมืองเขมรป่าดงเป็นพื้นที่ที่มีทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญเกี่ยวกับการสงครามอย่างมากคือ ข้างและม้าที่ส่งเป็นส่วยตั้งแต่สมัยอยุธยา (กรมศิลปากร, 2545 น.299) และยังมีแก่นสน ยางสน ปีกนก นอรรมาต งาข้าง ขี้ผึ้ง ควาย ครั่ง ไหม เขาสัตว์และหนังสัตว์ บางชุมชนมีการผลิตเหล็กและเกลือขาย ดังจะเห็นได้จากการส่งส่วยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ หัวเมืองเขมรป่าดงยังคงส่งส่วยสำคัญให้ส่วนกลาง เช่น ผลเร็ว ควาย (สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2549 น.135-136) **ประการที่สาม** ภาษา วัฒนธรรมในเขตหัวเมืองเขมรป่าดงที่มีวัฒนธรรมร่วมกับเขมรน่าจะมีผลต่อการสื่อสารและการใช้ชีวิตในช่วงสงคราม ทำให้อุปสรรคในการดำรงชีวิตระหว่างสงครามน่าจะน้อยกว่ากำลังพลที่มาจากพื้นที่อื่น ๆ ของสยาม นอกจากนี้หัวเมืองเขมรป่าดงยังมีความสัมพันธ์ระหว่างผู้นำกับฝ่ายหัวเมืองเขมรดังกรณีกรมการเมืองสังขะมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับเจ้าเมืองกำแพงสวาย เป็นต้น ผลจากปัจจัยทั้ง 3 ประการน่าจะมีส่วนที่ทำให้หัวเมืองเขมรป่าดงมีความสำคัญในการรบทางบกในสงครามอันนัม-สยามยุทธ์

### สรุป อภิปรายผลและข้อเสนอแนะ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาหัวเมืองเขมรป่าดงมีความสำคัญอย่างไรกับอันนัม - สยามยุทธ์ ในช่วง ค.ศ.1833 – 1846 โดยเน้นศึกษาจากเอกสารชั้นต้นประเภทใบบอก จดหมายเหตุ พงศาวดารไทย เขมร และเวียดนาม เป็นต้น ผลการศึกษาพบว่า หัวเมืองเขมรป่าดงเป็นหัวเมืองที่มีความสำคัญตั้งแต่ก่อนประวัติศาสตร์ต่อเนื่องมาจนถึงยุคประวัติศาสตร์มีวัฒนธรรมสมัยทวารวดี สมัยเจนละ และสมัยเมืองพระนครกระจายอยู่ตามเส้นทางระหว่างหัวเมืองเขมรป่าดงและเมืองพระนคร แสดงให้เห็นถึงปฏิสัมพันธ์ของผู้คนในบริเวณนี้ที่มีการเดินทางไปมาอยู่ตลอด ทั้งประชาชนยังมีความเชื่อ วัฒนธรรมและภาษาที่คล้ายคลึงกันอีกด้วย หัวเมืองเขมรป่าดงอยู่ใต้การปกครองของสยามในสมัยอยุธยา (ค.ศ.1759) นับตั้งแต่นั้นหัวเมืองเขมรป่าดงก็ได้รับใช้ราชสำนักของสยามอีกหลายครั้งในสมัยธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ สำหรับหัวเมืองเขมรป่าดงกับอันนัม – สยามยุทธ์ ค.ศ.1833 – 1846 พบว่าหัวเมืองเขมรป่าดงมีความสำคัญในการสงครามครั้งนี้คือการเป็นกำลังพลสำคัญในการรบทางบกบนพื้นที่เขมรและญวน กำลังของหัวเมืองเขมรป่าดงถูกเกณฑ์ไปเป็นพลรบ ลาดตระเวนสืบข่าวและรักษาค่าย โดยเฉพาะในช่วง ค.ศ.1840 - 1841 และ ค.ศ.1845 ที่เป็นการรบทางบกเป็นหลักทำให้สยามได้รับชัยชนะ จำนวนไพร่พลที่เกณฑ์ไปจากหัวเมืองเขมรป่าดงมี

มากกว่าสองหมื่นทั้งยังมีกำลังช้างที่เป็นตัวแปรสำคัญในการรบครั้งที่ 4 ที่ทำให้สยามได้ชัยชนะ นอกจากนี้หัวเมืองเขมรป่าดงยังเป็นพื้นที่รองรับครัวที่ถูกกวาดต้อนจากเขมรในช่วงสงครามอีกด้วย

ส่วนปัจจัยที่ทำให้หัวเมืองเขมรป่าดงมีความสำคัญพบ 3 ปัจจัย คือ 1. สภาพภูมิศาสตร์ ที่หัวเมืองเขมรป่าดงมีอาณาเขตติดกับเขมร มีเส้นทางโบราณและช่องเขาติดต่อกับเขมร 2. ทรัพยากร (ธรรมชาติ ช้างและคน) และหัวเมืองเขมรป่าดงยังมีทรัพยากรคนที่มีความชำนาญเกี่ยวกับช้างซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นต่อการสงคราม และ 3. ภาษา วัฒนธรรมและความสัมพันธ์ของผู้นำ ทำให้ผู้คนที่มาจากหัวเมืองเขมรป่าดงและเขมรมีความใกล้ชิดกัน จึงมีการใช้กำลังคนจากหัวเมืองแถบนี้เข้าไปทำสงครามในเขมรและญวน

จากการศึกษาข้างต้นพบว่างานชิ้นนี้ต่อยอดจากงานของวีรพันธ์ วารีวิชานนท์ (2513) “ความสำคัญของอันนัม-สยามยุคต่อไทย กัมพูชา และญวน” ศานติ ภัคตาคำ (2554) “เขมรประเทศไทย” ทั้ง 2 ชิ้นนี้เน้นศึกษาประวัติศาสตร์ของการสงครามอันนัม-สยามยุคระดับมหภาค บทความนี้ได้ต่อยอดและเจาะลึกในระดับจุลภาคด้วยการศึกษาหัวเมืองเขมรป่าดง (เมืองสุรินทร์ สังขะ ชุขันธ์ ศรีสะเกษและเดชอุดม) โดยพบหัวเมืองเขมรป่าดงที่มีความสำคัญในอันนัม-สยามยุคทางด้านกำลังพลในรบ การสืบข่าว ลาดตระเวน การสร้างค่ายรักษาเมืองสำคัญ ๆ ในเขมร โดยเฉพาะการรบทางบกในครั้งที่ 2 (ค.ศ.1840-1841) และครั้งที่ 4 (ค.ศ.1845) และเป็นบทความนี้ได้บุกเบิกในการศึกษาหัวเมืองเขมรป่าดงกับอันนัม – สยามยุค ซึ่งต่างจากงานของ Mikusol (1984) และ สุทัศน์ กองทรัพย์ (2536) ที่เน้นศึกษาประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ สังคมของหัวเมืองเขมรป่าดง

ส่วนข้อเสนอแนะเชิงวิจัยในการศึกษาต่อไปมี 3 ประเด็นที่น่าสนใจในสมัยต้นรัตนโกสินทร์คือ 1. การศึกษาหัวเมืองลาวตะวันออกเฉียงกับอันนัม – สยามยุคว่าเป็นอย่างไร เนื่องจากการศึกษาประเด็นนี้ยังไม่มีการศึกษา 2. การใช้ช้างกับการสงครามในกลุ่มน้ำโขง และ 3. กลุ่มชาติพันธุ์กับการสงครามในกลุ่มน้ำโขง ซึ่งการศึกษาทั้ง 3 ประเด็นนี้จะทำให้การศึกษาอันนัม – สยามยุคมีความสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น

## รายการอ้างอิง

- กรมศิลปากร. (2481). *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 67 จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวนในรัชกาลที่ 3 ตอนที่ 1*. โรงพิมพ์พระจันทร์.
- กรมศิลปากร. (2504). *ประวัติเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) สมุหนายก*. ใน อนุสรณ์งานประชุมเพลิงศพ คุณหญิงดุ่ม ประเสริฐสุนทราศรัย ณ เมรุวัดจักรวรรดิราชาวาส (30 เมษายน น.1-182). ม.ป.ท.
- กรมศิลปากร. (2512). *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 67 – 68 จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวนในรัชกาลที่ 3 ตอนที่ 1 (ต่อ) และตอนที่ 2*. องค์การค้าของคุรุสภา ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์.
- กรมศิลปากร. (2545). *พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน*. ใน สุทธิพันธ์ ชูทรานนท์ และวัฒนา อุ่นทรัพย์ (บ.ก.) *ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9*. (น. 281-419). สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- กรมศิลปากร. (2549ก). *พงศาวดารเมืองลาวแวก จ.ศ.1158*. ใน วรณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, ก่องแก้ว วีระประจักษ์, จรรยา มาณะวิท, พรเพ็ญ ฮันตระกูล, ถัททยา ยิมเรวัต, ศานติ ภัคตาคำ, ศิริรัตน์ บุญศิริ และ อรรวรรณ ทรัพย์พลอย (บ.ก.), *ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษกเล่ม 12*. (น.58). สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- กรมศิลปากร. (2549ข). *จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวนในรัชกาลที่ 3*. ใน วรณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, ก่องแก้ว วีระประจักษ์, จรรยา มาณะวิท, พรเพ็ญ ฮันตระกูล, ถัททยา ยิมเรวัต, ศานติ ภัคตาคำ, ศิริรัตน์ บุญศิริ และ อรรวรรณ ทรัพย์พลอย (บ.ก.), *ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษกเล่ม 12*. (น.601-765). สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.

- กรมศิลปากร. (2549ค). *พงศาวดารเมืองเซล้าเกา*. ใน วรณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, ก่องแก้ว วีระประจักษ์, จรรยา มาณะวิท, พรเพ็ญ ฮั่นตระกูล, ถัทธยา ยิมเรวัต, ศานติ ภักดีคำ, ศิริพันธ์ บุญศิริ และ อรวรรณ ทรัพย์พลอย (บ.ก.), *ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 12*. (น.835-839). สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- กรมศิลปากร. (2562). *ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 3 พ.ศ.2325 – 2394*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรมศิลปากร.
- กุลวดี สมัครไทย,ดาร์รัตน์ เมตตาริกานนท์ และเวียงคำ ขวนอุดม. (2565). พัฒนาการทางวัฒนธรรมของชุมชนโบราณสมัยล้านช้าง บริเวณพื้นที่ลุ่มแม่น้ำเลยถึงห้วยน้ำโสม ช่วงพ.ศ.1896-2102. *วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยแม่โจ้*. 10(2), 104-126. <https://so03.tci-thaijo.org/index.php/liberalartsjournal/article/view/254340/176063>
- ขจีรัตน์ ไอร่าวัฒน์. (2532). *ความสำคัญทางการเมืองของเมืองนครราชสีมา: บทบาทของเจ้าเมืองตระกูล ณราชสีมาระหว่าง พ.ศ.2325-2388* [วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต,มหาวิทยาลัยศิลปากร] <https://sure.su.ac.th/xmlui/handle/123456789/8953>
- จิตร ภูมิศักดิ์. (2554). *ตำนานแห่งนครวัด*. (พิมพ์ครั้งที่ 6). อมรินทร์.
- จิตร ภูมิศักดิ์. (2562). *ความเป็นมาของคำสยาม, ไทย ลาว และขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติฉบับสมบูรณ์*. (พิมพ์ครั้งที่ 7). บริษัท ไทยคอลลีตูปัส.
- ดาร์รัตน์ เมตตาริกานนท์. (2550). การเขียนประวัติศาสตร์การสงครามระหว่างสยามกับเตี้ยเซ็น ค.ศ.1783-1785. *ศิลปวัฒนธรรม*. 30(9), 86-105.
- ดี.จี.อี.ฮอลล์. (2526). *A History of South-East Asia. [ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1]*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- แซนด์เลอร์ เดวิด. (2546). *A History of Cambodia. [ประวัติศาสตร์กัมพูชา]*. (พิมพ์ครั้งที่ 3). มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- เต็ม วิภาคย์พจนกิจ. (2546). *ประวัติศาสตร์อีสาน*. (พิมพ์ครั้งที่ 4). มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- ถนอม อานามวัฒน์. (2514). *ความสัมพันธ์ระหว่างไทยเขมรและญวนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น* [วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ]. <https://shorturl.at/t7RSO>
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. (2545). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1*. (พิมพ์ครั้งที่ 7). กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา. (2547). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3*. (พิมพ์ครั้งที่ 7). สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- ทิพย์วรรณ วงศ์อัสสไพบูลย์. (2555). *การศึกษาร่องรอยของบ้านเมืองโบราณบริเวณใกล้เคียงศาสนสถานประจำโรงพยาบาล สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในเขตจังหวัดนครราชสีมา สุรินทร์และบุรีรัมย์* [วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศิลปากร]. <https://sure.su.ac.th/xmlui/handle/123456789/1388>
- ธนพล วิยาลิงห์. (2564). การรับรู้และทัศนคติของชาวภูตต่อคำว่า ภูต กวย หรือส่วย : กรณีศึกษา ชาวภูต ในจังหวัดศรีสะเกษ. *มจร การพัฒนาสังคม*. 6(3), 218-227. <https://so06.tci-thaijo.org/index.php/JMSD/article/view/253344>
- ธวัช ปุณโณทก. (2542). *เขมรป่าดง(กวย),หัวเมือง*. ใน ธวัช ปุณโณทก, พัฒน์ น้อยแสงศรี, บุญจิตต์ ชูทรงเดช, ไพฑูรย์ มีกุล, พิชญ์ สมพอง และ พจนีย์ เพ็งเปลี่ยน (บ.ก.), *สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน เล่ม 2*. (น. 560-568). มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์.

- ฉันทพงษ์ สารรัตน์. (2564). ฐานะของเมืองขุขันธ์ในประวัติศาสตร์ศรีสะเกษระหว่าง พ.ศ. 2306 - พ.ศ. 2481. *วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม*. 6(2), 125-150.  
<https://so06.tci-thaijo.org/index.php/husocjournal/article/download/242493/168902>
- ธิดา สาระยา. (2533). *พัฒนาการของรัฐ ในภาคพื้นทวีปสยาม พุทธศตวรรษที่ 12-18 (คริสต์ศตวรรษที่ 6-12)*. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ธิดา สาระยา. (2546). *อาณาจักรเจนละ ประวัติศาสตร์อีสานโบราณ*. มติชน.
- ชิปดี บัวคำศรี. (2547). *ประวัติศาสตร์กัมพูชา*. เมืองโบราณ.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2559). *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี*. (พิมพ์ครั้งที่ 12). มติชน.
- บดินทร์เดชา, เจ้าพระยา. (2550). *อานามสยามยุทธ ว่าด้วยการสงครามระหว่างไทยกับลาว เขมรและญวน*. (พิมพ์ครั้งที่ 3). โฆษิต.
- ประจวบ จันทรหมีน. (2556). *ส่วยและกู่: ความหลากหลายในการนิยามตัวตน*. มุลินธิโตโยต้าประเทศไทย, มุลินธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- ประสิทธิ์ คุณรัตน์. (2530). *ภูมิศาสตร์กายภาพภาคอีสาน*. ภาควิชาสังคมศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- ปานใจ ธารทัศน์วงศ์, สุรัตน์ เลิศล้ำ, พงศ์ธันว์ สำเนาเงิน และ Sokrithy, I. (2550). *โครงการค้นหาและพัฒนาสารสนเทศของราชมรรคา สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7: รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์*. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัดถเลขา. (2564). (พิมพ์ครั้งที่ 10). ศรีปัญญา.
- มรกตวงศ์ ภูมิพลับ. (2556). *เส็กเกม-ส่วยมั่ว: ประวัติศาสตร์การรับรู้มหายุทธสยามพ่ายในมุมมองของเวียดนาม*. *วารสารสังคมวิทยามานุษยวิทยา*. 32(1), 87-113. <https://socanth.tu.ac.th/wp-content/uploads/2015/02/JSA-32-1-morragotwong.pdf>
- ยอร์ช เซเดสส์. (2556). *ANGKOR: An Introduction*. [เมืองพระนคร นครวัด นครธม]. (พิมพ์ครั้งที่ 9). มติชน.
- เรื่องเดชอนันต์ (ทองดี ธนรัตน์), หลวง. (2563). *ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา*. ไทยควอลิตี้บุ๊คส์ (2006).
- วอลเตอร์ ฟรานซิส เวลลา. (2530). *Siam Under Rama III*. [แผ่นดินพระนั่งเกล้า ฯ]. กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- วีรพันธ์ วาธีวิชานนท์. (2513). *ความสำคัญของอันนัม-สยามยุทธ ต่อไทย กัมพูชา และญวน* [วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตร์มหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย] <http://cuir.car.chula.ac.th/handle/123456789/25769>
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2540). *แองอารยธรรมอีสาน : แฉหลักฐานโบราณคดี พลิกโฉมหน้าประวัติศาสตร์ไทย*. (พิมพ์ครั้งที่ 3). มติชน.
- ศานติ ภักดีคำ. (2550). *อานามสยามยุทธ : ความทรงจำในเพลงโบราณกัมพูชา*. *ศิลปวัฒนธรรม*. 29(1), 134-143.
- ศานติ ภักดีคำ. (2554). *เขมรรบไทย*. มติชน.
- ศานติ ภักดีคำ. (2557). *ยุทธมรรคา เส้นทางเดินทัพไทย – เขมร*. มติชน.
- สันติ ปานน้อย, เขวลิต สิมสวย และ เสนอ ตริวิเศษ. (2550). *การศึกษาศักยภาพการท่องเที่ยวในหมู่บ้านข้างในพื้นที่กลุ่มจังหวัดอีสานตอนใต้ เพื่อการเชื่อมโยงสู่การท่องเที่ยวแบบอื่นๆ: รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์*. สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2550). *แผนที่ประวัติศาสตร์ (สยาม) ประเทศไทย*. สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงวัฒนธรรม.

- สุเจน กรรพฤทธิ์. (2560). *ความสัมพันธ์เวียดนาม-สยามในเอกสารยุคต้นราชวงศ์เหงวียน ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 ถึง ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19* [วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย] <http://doi.org/10.58837/CHULA.THE.2017.1034>
- สุทัศน์ กองทรัพย์. (2536). *ความสำคัญของหัวเมืองคูซันซ์ สังฆะ และสุรินทร์ พ.ศ.2302-2450* [ปริญญาานิพนธ์หลักสูตรการศึกษามหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม] <http://khoon.msu.ac.th/full86/suthat8691/titlepage.pdf>
- สุริยา คำหว่าน. (2554). *เขตแดนระหว่างประเทศเวียดนาม กัมพูชา และลาว*. ใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, พิภพ อุดร, ศุภลักษณ์ เลิศแก้วศรี, อานันท์ บัวแสงธรรม, กิตสูณี รุจิขานันท์กุล, สุริยาพร โสกันต์, ฉัตรศิริ เพียรพยูห์เขตต์ และพยงค์ ทับสกุล (บ.ก.), *เขตแดนเวียดนาม-จีน-กัมพูชา-ลาว*. (น.71-127). *มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์*.
- สุวิทย์ ธีรศาตต์. (2549). *รายงานการวิจัย ประวัติศาสตร์อีสาน 2322-2488*. ศูนย์วิจัยพหุลักษณะสังคมผู้นำโขง มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- หม่องทินอ่อง. (2551). *A History of Burma*. [ประวัติศาสตร์พม่า]. (พิมพ์ครั้งที่ 3). *มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์*.
- สำนักหอสมุดแห่งชาติ. (2382ก). *จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1201 เลขที่ 1 บันทึกใบบอกเรื่องราวราชการทัพญวน*. ม.ป.ท.
- สำนักหอสมุดแห่งชาติ. (2382ข). *จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1201 เลขที่ 3 บันทึกใบบอกเรื่องราวราชการทัพญวน*. ม.ป.ท.
- สำนักหอสมุดแห่งชาติ. (2383). *จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1202 เลขที่ 43/ก6 คัดบอกข้อราชการทัพญวนทูลถวาย*. ม.ป.ท.
- สำนักหอสมุดแห่งชาติ. (2388). *จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1207 เลขที่ 11 คัดบอกเจ้าพระยาบดินทร์เดชาถึงพระยามหาอำมาตย์ขึ้นกราบบังคมทูลเรื่องญวนขอเป็นไมตรี*. ม.ป.ท.
- สำนักหอสมุดแห่งชาติ. (2394). *จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1213 เลขที่ 159 ร่างสมุดค่าธรรมเนียม ตำแหน่งไทย ลาว เขมร กฎหมายอย่างธรรมเนียมการใช้ตราประจำกรมมหาดไทย กลาโหมท่าและกรมอื่น ๆ*. ม.ป.ท.
- อักรพงษ์ คำคุณ. (2554). *เขตแดน พรมแดน และชายแดน ระหว่างประเทศไทยกับกัมพูชา*. ใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, พิภพ อุดร, ศุภลักษณ์ เลิศแก้วศรี, อานันท์ บัวแสงธรรม, กิตสูณี รุจิขานันท์กุล, สุริยาพร โสกันต์, ฉัตรศิริ เพียรพยูห์เขตต์ และพยงค์ ทับสกุล (บ.ก.), *เขตแดนสยามประเทศไทย-มาเลเซีย-พม่า-ลาว-กัมพูชา*. (น.295-395). *มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์*.
- เอเจียน แอมมอนิเย. (2541). *Voyage Dans Le Laos, Tome Deusieme 1897*. [บันทึกการเดินทางในลาว ภาคสอง พ.ศ.2440]. สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ทบวงมหาวิทยาลัย.
- Dang, V.C. (2003). *The Relationships between Siam and Vietnam from 1782 to 1847* (Quan hệ Xiêm-Việt từ 1782 đến 1847) [Doctoral dissertation, University of Pedagogy Hanoi]. <https://shorturl.at/qfejL>
- Duong, D.B. (2006). Relation between Vietnam – Cambodia – Siam in 1802-1834 (Quan hệ giữa Việt nam – Campuchia – Xiêm giai đoạn 1802-1834). *Journal of Southeast Asian Studies*. 4, 17-26. <https://shorturl.at/hDeW7>
- Duong, D.B. (2008). Relation between Vietnam – Cambodia – Siam in 1834-1848 (Quan hệ giữa Việt nam – Campuchia – Xiêm giai đoạn 1834 – 1848) . *Journal of Southeast Asian Studies*. 3, 20-30. <https://shorturl.at/TUTDv>

- Mikusol, P. (1984). *Social and cultural history of Northeastern Thailand from 1868-1910: a case study of the Huamuang Khamen Padong (Surin, Songkha and Khukhan)* [Unpublished Doctoral dissertation]. University of Washington.
- Seidenfaden, E. (1952). The Kui people of Cambodia and Siam. *Journal of Siam Society*. XXXIX(2), 144-181. [https://thesiamsociety.org/wp-content/uploads/1952/03/JSS\\_039\\_2c\\_Seidenfaden\\_KuiPeopleOfCambodiaAndSiam.pdf](https://thesiamsociety.org/wp-content/uploads/1952/03/JSS_039_2c_Seidenfaden_KuiPeopleOfCambodiaAndSiam.pdf)
- Sok, K. (1991). *Cambodia between Siam and Vietnam, from 1775 to 1860* (Le Cambodge Entre Le Siam Et Le Vietnam de 1775 á 1860). Efeo.
- Vien Su hoc. (2002). *Veritable Records of Đại Nam Volume 1* (Đại Nam Thực Lục Tập 1). Education Publishing House.
- Vien Su hoc. (2007). *Veritable Records of Đại Nam Volume 6* (Đại Nam Thực Lục Tập 6). Education Publishing House.